

IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA

Uniwersytet Warszawski

<https://orcid.org/0000-0001-7293-1240>

BLOKADA LENINGRADU OCZYMA KOBIET

[Recenzja książki Ewy Komisaruk *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet (Olga Bergholz, Lyubov Shaporina, Sofia Ostrowska)*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2021]

THE LENINGRAD BLOCKADE THROUGH THE EYES OF WOMEN

The article discusses and critically analyzes, and evaluates the scientific publication by Ewa Komisaruk entitled *The Blockade of Leningrad in the Experience and Diarist Narratives of Women (Olga Bergholz, Lyubov Shaporina, Sofia Ostrovskaya)* published in Breslau in 2021. Both the substantive and formal aspects of the monograph were analyzed.

Keywords: Ewa Komisaruk, monograph, the blockade of Leningrad, diarist narratives, women

БЛОКАДА ЛЕНИНГРАДА ГЛАЗАМИ ЖЕНЩИН

Статья содержит обсуждение, критический анализ и оценку научной работы Евы Комисарук *Блокада Ленинграда в опыте и дневниковых повествованиях женщин (Ольга Бергольц, Любовь Шапорина, Софья Островская)*, вышедшей во Wrocławе в 2021 году. Оценка учитывает как содержательную, так и формальную сторону монографии.

Ключевые слова: Ева Комисарук, монография, блокада Ленинграда, дневниковые повествования, женщины

Trudne doświadczenia, które ostatnio stały się naszym udziałem (pandemia, napaść Rosji na Ukrainę i widmo rozszerzenia się woj-

ny oraz głodu), skłaniają do rozważań, jak inni przeżywali traumę i jak sobie z nią radzili, a co za tym idzie — do sięgnięcia po świadectwa doświadczeń granicznych. Jedno z nich niewątpliwie stanowi oblężenie Leningradu. Mimo że od owych dramatycznych wydarzeń minęło 80 lat, temat ten nadal wzbudza żywe zainteresowanie, a w Rosji ciągle trwają spory wokół „prawdy o blokadzie”. Przyczyną kontrowersji są zwłaszcza kwestie bolesne, wyłączone z oficjalnego dyskursu państwowego¹.

Zagadnienie oblężenia jest od dawna intensywnie eksplorowane zarówno w Rosji, jak i poza granicami tego kraju². Spośród polskich studiów należy przypomnieć pionierską na gruncie rusycystyki monografię *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych* Beaty Pawletko, badaczki z Uniwersytetu Śląskiego³. Książka ta — w której zaproponowano komparatystyczne ujęcie tematu oblężenia — dostarcza rzetelnej wiedzy o blokadzie i jej reprezentacjach.

Do grona osób, które podjęły się niełatwego zadania polegającego na analizie i interpretacji owej problematyki, dołączyła ostatnio Ewa Komisaruk za sprawą monografii pt. *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet (Olga Berg-holc, Lubow Szaporina, Sofia Ostrowska)*, wydanej we Wrocławiu

¹ Świadczy o tym choćby historia rosyjskiej stacji telewizyjnej Deszcz (TV Дождь), która po emisji sondażu dotyczącego blokady Leningradu, podającego w wątpliwość sensowność przedłużającej się i wyniszczającej walki o miasto, musiała w 2014 roku wycofać się z telewizji kablowych rosyjskich operatorów i przenieść do Internetu.

² Zob. np. С. Яров, *Последняя жизнь блокадного Ленинграда*, Молодая гвардия, Москва 2013; С. Яров, *Блокадная этика. Представления о морали в Ленинграде в 1941–1942 гг.*, Центрполиграф, Москва 2013; И. Сандомирская, *Блокада в слове. Очерки критической теории и биолингвистики языка*, Новое литературное обозрение, Москва 2013; В. Пянкевич, *Люди жили слухами. Неформальное коммуникативное пространство блокадного Ленинграда*, Владимир Даль, Санкт-Петербург 2014; A. Reid, *Leningrad. Tragedia oblężonego miasta 1941–1944*, przeł. W. Tyszka, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2012; A. Peri, *Leningrad. Dzienniki oblężonego miasta*, przeł. G. Siwek, Znak, Kraków 2019.

³ Zob. B. Pawletko, *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2016.

w 2021 roku. Ta literaturoznawczyni, od lat zainteresowana optyką feministyczną, jest z jednej strony wytrawną badaczką prozy kobiecej w Rosji (o czym świadczą opublikowana w 2009 roku książka *Od milczenia do zamilknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty*), z drugiej zaś — autorką licznych artykułów naukowych dotyczących blokady. Tym samym recenzowana monografia, poświęcona wszechstronnej analizie dzienników z okresu oblężenia prowadzonych przez trzy rosyjskie diarystki, doskonale wpisuje się w jej zainteresowania.

Komisaruk solidnie motywuje dobór tekstów poddanych refleksji: są to notatki kobiet dojrzałych intelektualnie i emocjonalnie, które przeżyły cały okres blokady; ich diariusze reprezentują zarazem obszary świadectwa, wyznania i wyzwania⁴. Celem omawianych badań jest sprawdzenie, „w jaki sposób tożsamość genderowa kształtuje wybory, decyzje i zachowania diarystek, jakie formy deskrypcji tego, co wokół nich się dzieje, wybierają kobiety zanurzone w nowych, »wojennych« doświadczeniach”⁵. Autorka zgłębia zarówno sposoby problematyzowania i kształt kobiecego doświadczenia blokady, jak i wpływające na nie czynniki; interesują ją tematy podejmowane przez diarystki oraz właściwości stylistyczne analizowanych tekstów.

Ogląd blokady zaproponowany w recenzowanej pracy wpisuje się w najnowsze tendencje badań w humanistyce. Wśród inspiracji metodologicznych, z których czerpie Komisaruk, znalazły się m.in. koncepcje Małgorzaty Czermińskiej, Philippe’a Lejeune’a, Leigh Gilmore, Pawła Rodaka, Elżbiety Rybickiej; są to „propozycje metodologiczne oferowane przez geopoetykę, historię środowiskową, geografie humanistyczną, kulturowe studia miejskie, *sound studies*, a także krytykę feministyczną i *gender studies*” (s. 18). W centrum problemowym monografii autorka umiejscawia kategorię doświadczenia — wokół niej koncentrują się rozważania.

Książka posiada klarowną, pomysłową, dobrze przemyślaną strukturę. Składa się z czterech zasadniczych części z wyodręb-

⁴ Zob. M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Universitas, Kraków 2000.

⁵ E. Komisaruk, *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet (Olga Bergholc, Lubow Szaporina, Sofia Ostrowska)*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2021, s. 16. Przy następnych cytatach z tej książki numer strony są podane w nawiasach w tekście głównym.

nionymi podrozdziałami, porządkującymi materiał analityczny. Czasem jednak zastosowane podziały wydają się nieco sztuczne, zwłaszcza ze względu na tematyczne zazębianie się ich treści (np. fragment *Codzienna krzątania* mógłby z powodzeniem zostać uznany za element *Strategii przetrwania i mechanizmów obronnych*). We wszystkich częściach monografii badaczka najpierw definiuje aparaturę pojęciową, wprowadza i objaśnia używane przez siebie kategorie/terminy, a następnie przechodzi do omówienia kwestii szczegółowych. W zakończeniach rozdziałów rekapitułuje najważniejsze zagadnienia i puentuje je celnymi wnioskami, czym poniekąd rekompensuje brak typowego zakończenia całości, zawierającego zwięzły opis uzyskanych wyników, wskazującego napotkane trudności czy też potencjalnie ciekawe tematy do dalszych badań. Zamiast tego autorka proponuje trzy krótkie cytaty z dzienników Ostrowskiej, Szaporiny i Bergholc ilustrujące doświadczenie blokady.

We *Wprowadzeniu* Komisaruk przedstawia rzetelnie opracowany stan badań, określa ich przedmiot i wyznaczone sobie cele oraz pokrótce charakteryzuje ramy metodologiczne i inspiracje teoretyczne podjętych rozważań. Rozdział pierwszy, zatytułowany *Sygnatura kobiecości w narracjach dziennikowych*, w założeniu autorki ma odsłaniać wielowymiarowość kobiecego doświadczenia blokady, kobiecą perspektywę jej oglądu czy też naznaczenie tekstów trzech diarystek przez tożsamość genderową. Badaczka doskonale realizuje cele, które przed sobą postawiła. Jej tłumaczenia są przekonujące, a wywody — precyzyjne i klarowne.

W kolejnych podrozdziałach poddaje analizie nie tylko dobór faktów prezentowanych w poszczególnych dziennikach wraz z komentarzami, opiniami, ocenami i emocjami, lecz także sposoby konceptualizacji samoświadomości genderowej. Zwraca przy tym uwagę na podobieństwa i różnice w zakresie wyboru tematyki, sposobu jej omawiania oraz poziomu szczerości autorek, wynikające w dużej mierze z ich bagażu przeżyć i wrażliwości. Komisaruk wyróżnia tutaj m.in. wyobrażoną siostrzaną wspólnotę diarystek doświadczających blokady, rozpatruje ambiwalentne doznania, jakie wzbudza w nich własna cielesność (zwłaszcza narastające z mie-

siąca na miesiąc poczucie utraty atrakcyjności), analizuje notatki dotyczące seksualności i fizjologii kobiecego ciała. Porusza również istotne kwestie „obszaru niezapisanego” oraz przełamywania tabu, czego świadectwem jest głównie dziennik Olgi Bergholc, która otwarcie opowiada o sprawach najbardziej intymnych, w tym o swoim życiu uczuciowym i seksualnym. Ponadto badaczka poddaje wnikliwej refleksji strategię przetrwania w oblężonym mieście i mechanizmy obronne stosowane przez autorki; jeden z nich stanowi — jak przekonująco dowodzi — pisanie dziennika.

Odrębne miejsce wśród tekstów analizowanych przez Komisaruk zajmuje dziennik Lubow Szaporiny, której tożsamość w znacznym stopniu ukształtowały wiara i religia prawosławna i której życie w okresie blokady wypełniają poczucie obowiązku i wierność zasadom sformułowanym jeszcze w czasach młodości. Dziennik ten jest świadectwem doświadczenia religijnego, stosunkowo rzadko opisywanego przez oblężonych, a jego analiza pozwala „dostrzec rolę wiary i religii w egzystencji ludzi zagrożonych zarówno fizyczną, jak i duchową degradacją” (s. 66–67). Jak twierdzi autorka monografii, niezależnie od okoliczności, nawet w sytuacji rozpadu wszelkich wartości, Szaporina kieruje się przyjętymi normami. W trudnych chwilach wsparcie dają jej Bóg i obcowanie z *sacrum*, przy czym najważniejszym przejawem jej religijności jest osobista modlitwa.

Rozdział drugi został poświęcony problematyce doświadczenia przestrzeni oblężonego Leningradu, a za metodologiczne drogowskazy posłużyły tu Komisaruk koncepcje i ustalenia geopoetyki, przedstawiciele nurtu historii środowiskowej oraz kulturowych studiów miejskich. Badaczka — którą interesuje nie tyle przestrzeń fizyczna, ile przestrzeń percypowana, związana ze sposobem bycia-w-mieście — dokonuje w tym rozdziale udanej konceptualizacji dojmującego doświadczenia przestrzeni zamkniętej i prób jego złagodzenia podejmowanych przez diarystki. Pokazuje, że w rozpatrywanych zapiskach doświadczenie blokady jest rozumiane przede wszystkim jako doznanie zamknięcia, poczucie uwięzienia, wynikające z ograniczenia swobody przemieszczania się oraz ze znikomego kontaktu ze światem zewnętrznym, z przymusu przestrze-

gania dyscypliny i obowiązujących przepisów, jak również z braku możliwości zaspokajania potrzeb duchowych. Traumatyczne staje się, wyróżnione przez badaczkę, poczucie powolnego umierania w potrzasku blokady i osaczenia w zamkniętej przestrzeni, czyli doświadczenie labiryntowe. Analiza Komisaruk — analogicznie do ustaleń innych badaczy — potwierdza, że przestrzeń Leningradu była przestrzenią tanatyczną, którą z biegiem czasu coraz bardziej opanowywała śmierć.

Podobnie jak w rozdziale pierwszym, autorka książki koncentruje uwagę nie tylko na tematyce, lecz także na formach przekazu nowych doświadczeń i trudnościach diarystek w ich wyartykułowaniu. Badaczkę interesują korporalne doświadczenia przestrzeni miejskiej związane z ruchem, a także specyfika zachowań oraz sposoby postrzegania pejzażu i architektury miasta. Z zaprezentowanych ustaleń wynika, że w analizowanych tekstach Leningrad jest przestrzenią heterogeniczną, która ewokuje sprzeczne wrażenia. Z dzienników wyłania się dualistyczny obraz doświadczenia oblężonego miasta: z jednej strony dokumentują one degradację, rozpad, unicestwienie tkanki miejskiej, z drugiej zaś dowodzą, że dawną stolicę odbierano jako miasto majestatyczne i wiecznie piękne.

Audialnemu doświadczeniu Leningradu podczas blokady poświęcony jest trzeci rozdział monografii, w którym Komisaruk odwołuje się przede wszystkim do koncepcji przedstawicieli *sound studies*, a także do geopoetyki. Poddaje namysłowi dzienniki pod kątem opisu nowych dźwięków dominujących w pejzażu akustycznym miasta oraz zmieniających się sposobów reagowania na nie, w tym radzenia sobie ze stresem. Związane z wojną, nieobecne wcześniej odgłosy, wśród których przeważają: świst bomb lotniczych, wybuchy pocisków, alarmy przeciwlotnicze, warkot silników samolotów, kanonada dział, działającą destrukcyjnie, dezorganizują życie mieszkańców, męczą psychicznie, wprowadzają zamęt, wzbudzają niepokój bądź trwogę. Jak zauważa badaczka, „dla leningradczyków świst spadających bomb lotniczych czy też odgłosy wybuchów są początkowo nowymi »dźwiękami w ich mieście«, wkrótce jednak stają się dla nich codziennymi »dźwiękami ich miasta«. Można je określić jako »dźwięki rozpoznawcze« blo-

kady (*soundmarks*), ponieważ dominują w przestrzeni audialnej oblężonego Leningradu i w zasadniczy sposób decydują o jej swoistości” (s. 133). Na wybranych przykładach Komisaruk pokazuje, że reakcje mieszkańców na stale im towarzyszące dźwięki wojny przechodzą różne fazy: początkowo ludzie podejmują próby racjonalizowania sytuacji, potem lekceważą zagrożenie i na nie obojętnieją, w końcowej fazie blokady natomiast powraca silny lęk.

Cisza i milczenie w pejzażu dźwiękowym oblężonego Leningradu to tytuł czwartego, ostatniego rozdziału recenzowanej monografii. Przedmiotem refleksji są w nim cisza, jej sposób istnienia w pejzażu dźwiękowym północnej stolicy Rosji, a także doświadczenie mieszkańców miasta związane z percepcją tego zjawiska. Komisaruk omawia tutaj odczucia i reakcje diarystek doświadczających obecności ciszy, jak również formy jej opisu. Dowodzi, że cisza, która pełni różne funkcje, niekiedy staje się dla autorek dzienników medium pamięci aktywizującym ich wspomnienia.

Dość dużo uwagi wrocławska badaczka poświęca milczeniu, będącemu jedną z postaci ciszy, a zarazem specyficznym sposobem komunikacji. Jak podkreśla, „w egodokumentach odnoszących się do okresu blokady często mowa jest o milczącym zachowaniu ludzi” (s. 166). Apogeum milczenia przypada na przełom 1941 i 1942 roku, kiedy głód zbiera w oblężonym Leningradzie największe śmiertelne żniwo⁶. To właśnie głód, ale też wywołane przez niego wycieńczenie, obsesyjne rozmyślania o jedzeniu, otępienie i brak woli życia w znacznej mierze determinowały milczenie uwięzionych. Zubożenie komunikacji werbalnej stanowiło — jak słusznie twierdzi autorka monografii — oznakę rozpadu dawnych wartości i dawnego świata.

Z kolei przemilczanie pewnych faktów było jednym ze sposobów na przetrwanie. Wśród różnych typów milczenia badaczka wyróżnia „milczenie programowane”, wymuszone przez rozmaite cenzorskie działania władzy, zmierzające do tego, by ukrywać informacje, które obnażałyby jej nieudolność, błędy czy też klęski. Nakaz mil-

⁶ Warto w tym kontekście przywołać *Dziennik czasu blokady Leny Muchiny*, gdzie temat głodu, braku pożywienia należy do najważniejszych. Zob. L. Muchina, *Dziennik czasu blokady. Zapiski nastolatki z oblężonego Leningradu*, przeł. A. Wołodźko-Butkiewicz, Świat Książki, Warszawa 2014.

czenia (zakaz mówienia prawdy) wraz z nieustanną inwigilacją oraz cenzurą stały się — jak zauważa Komisaruk — narzędziami terroru, negatywnie wpływającymi na kondycję psychiczną obłożonych.

Literaturoznawczyni analizuje podejmowane przez diarystki próby racjonalizowania doświadczeń towarzyszących blokadzie i dochodzi do wniosku, że było to możliwe właśnie dzięki obecności ciszy. Z jej ustaleń wynika, że autorki dzienników wyraźnie akcentują aspekt temporalny owego doświadczenia, łączą go z aspektem spacialnym, ponadto eksponują w swych zapiskach głębokie emocje związane z okresem życia w obłożeniu, a następnie z sytuacją uwolnienia. Istotę i skalę traumy podkreślają poprzez odniesienia do kodu kulturowego.

Reasumując, książka Ewy Komisaruk jest kolejnym interesującym studium poświęconym blokadzie, mającym duże walory poznawcze. Monografia odznacza się wysokim poziomem merytorycznym, erudycyjnością, oryginalnością sposobu ujęcia tematyki, a także przejrzystością przeprowadzonych wywodów. Niewątpliwie poszerza perspektywę oglądu blokady o nowe źródła, konteksty, aspekty antropologiczne i ujęcia interdyscyplinarne. Jako studium doświadczenia granicznego — problemu ważkiego i aktualnego — wzbogaca współczesną refleksję kulturologiczną oraz literaturoznawczą.

REFERENCES

- Czermińska, Małgorzata. *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*. Kraków: Universitas, 2000.
- Komisaruk, Ewa. *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet (Olga Bergholt, Lubow Szaporina, Sofia Ostrowska)*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2021.
- Muchina, Lena. *Dziennik czasu blokady. Zapiski nastolatki z obłożonego Leningradu*. Transl. Wołodźko-Butkiewicz, Alicja. Warszawa: Świat Książki, 2014.
- Pawletko, Beata. *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016.
- Peri, Alexis. *Leningrad. Dzienniki obłożonego miasta*. Transl. Siwek, Grzegorz. Kraków: Znak, 2019.
- Pyankevich, Vladimir. *“Lyudi zhili slukhami”. Neformał’noye kommunikativnoye prostranstvo blokadnogo Leningrada*. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal’, 2014

- [Пянкевич, Владимир. "Люди жили слухами". Неформальное коммуникативное пространство блокадного Ленинграда. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2014].
- Reid, Anna. *Leningrad. Tragedia obłożonego miasta 1941–1944*. Transl. Tyszka, Wojciech. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012.
- Sandomirskaya, Irina. *Blokada v slove. Oчерki kriticheskoy teorii i biopolitiki yazyka*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2013 [Сандомирская, Ирина. *Блокада в слове. Очерки критической теории и биополитики языка*. Москва: Новое литературное обозрение, 2013].
- Yarov, Sergey. *Blokadnaya etika. Predstavleniya o morali v Leningrade v 1941–1942 gg.* Moskva: Tsentrpoligraf, 2013 [Яров, Сергей. *Блокадная этика. Представления о морали в Ленинграде в 1941–1942 гг.* Москва: Центрполиграф, 2013].
- Yarov, Sergey. *Poslednyaya zhizn' blokadnogo Leningrada*. Moskva: Molodaya gvardiya, 2013 [Яров, Сергей. *Последняя жизнь блокадного Ленинграда*. Москва: Молодая гвардия, 2013].